

Tarnai Andor a tudománytörténetben: a magyar irodalomtörténeti gondolkodás szintézistől szintézisig

A sponót néven ismeretes akadémiai irodalomtörténet második kötete lényegében az 1600–1772 évszámhatárokkal kijelölt barokk korszak magyarországi irodalmának összefoglalását tartalmazza, úgy, hogy a barokk kialakulásának periódusa időben átfedést mutat a reneszánsz irodalom 17. század eleji, kései szakaszával, lecsengésével.¹ E kötet közel egyharmadát Tarnai Andor írta. Miután 1958-ban az Országos Széchényi Könyvtárból az Irodalomtudományi Intézetbe került, a kötet 1964-es megjelenéséig nyilvánvalóan ezeknek a kötetrészeknek az elkészítése tette ki intézeti munkásságának jelentékeny hányadát. A kötetben kialakított periodizációról azonban nem maga döntött, hanem az meghatározó mértékben az első két kötet szerkesztőjének, Klaniczay Tibornak a periodizációs elképzelését követte. A Tarnai által írott fejezetek döntően abban a két alperiódusban olvashatók, amelyet a szintézis a „barokk rendiség” (!) válságának és újraerősödésének nevez és az 1690–1740 közötti időszakhoz kapcsol, illetve amelyet az ezt követő évtizedeket jellemző késő-barokk (rokokó) irodalomként határoz meg.

Mintegy két évtizeddel később történt, hogy Tarnai Andor az egyik legrészletesebb recenzióban reflektált Kosáry Domokos *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* c. monográfiájának periodizációjára.² A munka 1711-es kezdő és 1790-es záró korszakhatárát csakis a magyar történelmi összefoglalás akkor ké-

1 KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, A magyar irodalom története 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

2 TARNAI Andor, „Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (recenzió)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982): 363–370.

szülőben lévő – végül 1989-ben megjelent – negyedik kötetének³ a szerzői kollektíva számára előre meghatározott kötöttségéből tudta eredeztetni, s mind ettől, mind a spenót korszakhatáraitól gyökeresen eltérő periodizáció alapjait fejtette ki, tekintette művelődéstörténeti értelemben azoknál érvényesebbnek: „az a kulturális tömb, amit könnyebbség kedvéért XVIII. századnak nevezünk, valahol 1690 táján, évszámhoz kötötten talán 1686-tal kezdődik; [...] a magyar felvilágosodás programjának elemei 1795 után, megváltozott körülmények között is tovább éltek valamiképpen”, s így „felvethető, nem lehetne-e a nagy korszakot valahol az 1820-as évekkel, például 1825-tel, legkésőbb 1830-cal lezárni.”⁴ Arról is hosszú érvelő bekezdés szól a recenzióban, hogy a hosszú 18. századon belül az 1740 körüli alperiódushatár indokoltabbnak és megvilágítóbb erejűnek tűnik, mint a Kosáry által részben mérlegelt, részben érvényesített más lehetőségek.⁵ Az 1680/1690-es évek fordulójától az 1740-es évtized kezdetéig tartó időszakot tehát a Tarnai által ekkor kifejtettek szerint is jogosult eljárás periódusként kijelölni, azonban az nem az 1600 táján induló nagy korszak egyik, köztes alperiódusa, hanem egy, azt felváltó következő időszak első egységéként veendő számításba. Ennek az elképzelésnek a kifejtéséhez a barokk fogalmát természetesen el kell engedni abban a változatában, ahogyan az a spenótban két évszázad csaknem egészének a leírására, ezen belül másfél évszázadnak a meghatározó jegeként való megragadására szolgált. Az erre vonatkozó elképzelést Tarnai nem fejtette ki a Kosáry-recenzióban, pontosabban szólva: nem ott fejtette ki. Elgondolását a Csetri Lajossal közösen szerkesztett kritikátörténeti antológia hallatlan fontossággal bíró tanulmány szekciójában írta meg:

révedés lenne az a feltételezés, hogy a barokk és a vele egyidős polgári irányzatok nem ugyanazt az irodalmi rendszert vallották, s ez lényegében nem azonos a reneszánsz kor elméletével. A különbség abban áll, hogy más, ezüstkori és késő antik szerzőket utánoztak, a retorika tanainak egyes részei, például a jelentésátvitel, a hasonlatok, az »ékes és éles mondások« kerültek előtérbe, és ezeknek elméleti kidolgozása lendült fel. Ezt a fajta barokkot nevezhetjük az udvari reprezentáció stílusának, ezt támadták utóbb – Közép-Európában a XVII. század végétől – a barokk polgári ellenfelei, s e mellett élt az egyszerűbb, polgári közönségnek szánt írásmód, amelynek művelői szándékosan kerültek az előbbi irányzat által felkapott eszközöket, mert az ekkor

3 EMBER Győző és HECKENAST Gusztáv, főszerk., *Magyarország története 1686–1790*, 2 köt., Magyarország története tíz kötetben 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989).

4 TARNAI, „Kosáry: *Művelődés...* (recenzió)”, 365.

5 TARNAI, „Kosáry: *Művelődés...* (recenzió)”, 364.

olvasni kezdő középrendhez írtak, s bár vallásosságra neveltek, gyakorlatilag – az uralkodó ízlést ismerve és elismerve, ennek engedményeket téve – a felvilágosodás közönségét és népszerűsítő stílusát teremtették meg, s elméleti állásfoglalással is igazolták saját pozíciójukat.⁶

A történeti stílus kategória legfelső periodizációs szinten való alkalmazása tehát két okból is igen problematikus. Egyrészt nincs külön barokk irodalmi rendszer, hanem az antik auktorok imitációját célul kitűző, ennek a célnak erős humanista iskolázottsággal megfelelni tudó, az irodalmat tanítható és elsajátítható kompetenciák praktikus alkalmazásából levezető rendszer állandóságán belüli ízlés- és szokásrend-változásokról beszélhetünk. Másrészt az, hogy egyes rétegekben, egyes tartalmak közlésére, egyes alkalmakkor bizonyos stilisztikai alkotásmódok még hosszú ideig szokásban maradnak (Tarnai szavaival: a barokk „Magyarországon még az 1790-es években is erősen érezhető az irodalmi tömegtermelés, az ünneplő, alkalmi beszéd és vers néhány fajtájában”⁷), nem fedheti el, hogy a kifejezőmód differenciálódik, más rétegek használatában, másfajta tartalmak közlésére újfajta kommunikációs eszmények körvonalazódnak. A 17–18. század fordulóján használatba kerülő alternatívák közül a legnagyobb nyomatékkal mindig Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájának egy 1696-os kiadványát említette Tarnai. Dálnoki Benkő Márton nagyenyedi tanár rendezte itt sajtó alá Gerardus Johannes Vossius (1577–1649) középső terjedelmű retorikai összefoglalóját (kiadásai 1621-től).⁸ A klasszicizálás irányába forduló retorikai felfogás korszakjelző németalföldi tekintélyének munkája Németországban is előkelő helyen szerepelt azok között, akiknek a hatása rövid idő alatt gyökeresen átalakította a

6 TARNAI Andor és CSETRI Lajos, írta, összeáll., *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, A magyar kritika évszázadai I (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 139.

7 Uo., 138.

8 TARNAI Andor, „A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 35–77, 41; TARNAI és CSETRI, *Rendszerek a kezdetektől...*, 190; TARNAI Andor, „Bél Mátyás (1684–1749)”, in BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, vál., kiad., bev., jegyz. TARNAI Andor, ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina és TARNAI Andor, Magyar ritkaságok, 5–33 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984), 19; TARNAI Andor, „G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai”, in *Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné és HAIMAN György, 151–157 (Debrecen: KLTE Könyvtára, 1985); TARNAI Andor, „G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai”, *Magyar Könyvszemle* 102 (1986): 302–305. Egyetemi előadásainak e vonatkozásáról: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Tanítványnak lenni”, in *Jól őrizd helyedet? Emlékezések Tarnai Andorra*, vál., szerk. TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, a képeket vál. KECSKEMÉTI Gábor, 71–76 (Budapest: reciti, 2014), 73.

melanchthoniánus irodalomszemlélet egy évszázadon át uralkodó rendszerét.⁹ A kálvinista auktortól a kálvinista nyomdában megjelent kiadás ráadásul azt jelzi, hogy a közérthetőség, a racionális tanítás kommunikációs előfeltevésével dolgozó reformátusok körében¹⁰ elméletileg is sikerült reflektálni azt a markáns gyakorlati különbséget, amely a barokk irodalom általában katolikus retorikai teoretikusok által rögzített és szorgalmazott elokúciós eljárásaival szemben már sok évtized óta megmutatkozott a maguk másfajta stilisztikai törekvéseiben.

Az 1690–1740 közötti időszakról a spenótban adott Tarnai-jellemzésnek azonban egyáltalán nem a kálvinisták a főszereplői. Éppen ellenkezőleg: meggyengülésük, a retorikai újítás és minőség perifériájára való szorulásuk a narráció erős tézise, ami világos különbség az előző időszakhoz képest. „A haladó polgári ideológiai és művelődési törekvések terén a 17. század végéig a református prédikátorok és tanárok jártak az élen. A századforduló, majd a szatmári béke után szerepük és jelentőségük nagymértékben csökkent”, részben az őket sújtó állami üldöztetés, majd megtorlások és korlátozások miatt, részben egyházuk konformizmusa következtében.

Mivel a tevékenységükben még inkább korlátozott unitáriusoknak, akiktől a század elején számos intézményt elvettek, még kevésbé lehetett szerepük, a polgári tudomány és irodalom letéteményesei ebben az időszakban az evangélikusok lettek. A felvidéki s részben dunántúli evangélikus többségű városok viszonylag jobban átvészelték a háborús évtizedeket, mint a református művelődés számos hagyományos központja (pl. Debrecen, Sárospatak), s így azokban inkább megvolt a lehetőség a polgári értelmiség fennmaradására és aktív tevékenységére. A századforduló körüli évtizedek polgári irodalmi erőfeszítéseinek ez az evangélikus bázisa sok tekintetben meghatározta azok jellegét, ideológiai forrásait, orientációját.¹¹

A felekezeti vezető szerep e változása regisztrálásának persze rögtön annak a mérlegelésével kellett folytatódnia, hogy műveltségszerkezet tekintetében vajon mit is jelent pontosan az új irodalmi törekvéseknek ez az érvényesülni kezdő lutheránus dominanciája.

9 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 45–46, 50–52.

10 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű balotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 70–106.

11 TARNAI Andor, „A protestáns polgári művelődés helyzete”, in KLANICZAY, szerk., *A magyar irodalom...*, 448.

A lutheránus egyházi értelmiség műveltségét, szellemi táplálékait Németország evangélikus központjaiban szerezte. A német szellemi élet ugyan a 17. század végén a nyugat-európai viszonyokhoz képest maga is elmaradott volt, az erősen lehangolt s konzervatív jezsuita-nemesi műveltség túlsúlyát szenvedő Magyarországon azonban a korabeli német ideológiai, kulturális és tudományos irányzatok még mindig magas példaképet, komoly ösztönzést jelentettek.¹²

E dinamizáló és motiváló törekvések közül az irodalomtörténet szempontjából egyet emelt ki nagy nyomatékmal Tarnai 1964-es összefoglalása: a német evangélikus egyházi és kulturális életet épp ekkor áthatni kezdő új tendenciát, a pietizmusét.¹³ Teljes joggal tette. Már 1961-es, a magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulásáról szóló nagy tanulmányában, akkor még a puritanizmus kapcsán hangsúlyozta Tarnai, hogy „a vallásos áhítat egyénibb formája” és a „magánolvasásra szánt könyvek” az egyéniségnek „korábban ismeretlen megbecsülése”-t jelentik, ami

az irodalomtörténeti hagyományra messzemenő következményekkel járt. A régi poétikák nyelvén úgy fejezhetjük ki e változást, hogy az *ars*, vagyis a tanultság, a mesterségbeli tudás oldaláról az *ingenium*, a tehetség felé kezdett billenni a mérleg. Az írástudás nem pusztán készség, amelynek birtokosa alkalmas valamely egyén, kisebb-nagyobb közösség adott vagy feltételezett irodalmi szükségletének kielégítésére, mint javarészt a korábbi századokban. Az írónak személyes mondanivalója, különös adottsága is van...¹⁴

A szubjektivizmus, az individualizmus „e korai foka [...] már alkalmas arra, hogy az írástudók műveltebb rétegeiből lassanként különválják az írók egy azokénál kisebb csoportja”.¹⁵ A pietizmus esetében is ugyanerről van szó: „a vallásosság lényegét – a dogmatikai viták félretolásával – a mély belső meggyőződésben és az érzelmes etikus állásfoglalásban látva, a polgári racionalizmus és szentimentalizmus útját egyengette.”¹⁶

Hozzá kell tenni ehhez, hogy pietista körben részben még az érzelmi alapú irracionizmus hatásáról és érvényesüléséről is szó van. A közel két évszáz-

12 TARNAI, „A protestáns polgári...”, 448.

13 TARNAI, „A protestáns polgári...”, 448–449.

14 TARNAI Andor, „A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961): 637–658, 648.

15 Uo., 648.

16 TARNAI, „A protestáns polgári...”, 448.

zaddal korábban működött, obszerváns ferencesből lett protestáns konvertita, François Lambert (1486–1530) spirituális és antiintellektuális elemekben bővelkedő *De prophetiáját* (1526) kevés számú újabb értelmezőinek egyike a kora újkori protestáns retorika entuziaszta pillanataként jellemezte,¹⁷ így igen figyelemreméltónak találhatjuk Lambert-nak a 17. század végi hallei kiaknázását, ahol művének kivonatát lényegében homiletikai normaként érvényesítették. A Lipcsében képzett, már ott Spener hatása alá került és Francke munkatársául szegődött Paul Anton (1661–1730) hallei professzor által Lambert írásából kivonatolt homiletikai intelmek egy évtized alatt háromszor is napvilágot láttak a századfordulón (1697, 1700, 1707),¹⁸ a pápaság sötétségéből megtért férfiúról Luther és David Chytraeus által írott elismerő szavak kíséretében. Chytraeus véleményéből Anton számára főként az lehetett fontos, hogy „vir pietate, ingenio et doctrina praestans, qui et contradicentes convincere [...] poterat”,¹⁹ hiszen maga is a vitakozástudományt oktatta a hallei teológushallgatóknak, amint az az erdélyi szász Andreas Dietrich saját hallei tanulmányairól írott beszámolójából is kitűnik. Dietrich maga is legalább két ízben disputált Anton elnökletével.²⁰ Bél Mátyás – amint arról 1704 októberében írt a patrónusának – ugyancsak hallgatta Anton polemikus teológiai előadásait délelőttönként, délutánonként pedig pietista áhítatgyakorlatait látogatta.²¹

17 Olivier MILLET, „La Réforme protestante et la rhétorique (circa 1520–1550)”, in *Histoire de la rhétorique dans l’Europe moderne 1450–1950*, publiée sous la direction de Marc FUMAROLI, 259–312 (Paris: Presses Universitaires de France, 1999), 296.

18 Az általam használt kiadások: Paulus ANTONIUS, *Monita homiletica e Commentariis Francisci Lamberti Avenionensis de Prophetia, collecta* ([Hala Magdeburgica], 1697); Paulus ANTONIUS, *Elementa homiletica, in materiam ac usum cum praelectionum, tum exercitiorum et censurarum etiam, quae in hoc genere fieri solent. Accedunt Monita homiletica e Fr. Lamberti de Prophetia Commentariis fideliter collecta* (Hala Magdeburgica, 1707). Lambert esetleges 16. századi magyarországi hatásáról: NAGY Barna, „Méliusz Péter művei: Könyvészeti és tartalmi áttekintés, különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra”, in *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, StudAecl 2, 193–301 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967), 244, 295.

19 ANTONIUS, *Monita homiletica...*, *praefatio*.

20 Ezt követően, 1708–1711 között a Franckesche Stiftungen német középfokú iskoláinak egyikében tanított. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában* (Szeged: SZTE, 2001), 197–198, 42, 180.

21 BÉL Mátyás, *Levelezése*, kiad., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, a Haynóczi Dánielnek címzett leveleket kiad. GRÜLL Tibor, *Commercium litteraria eruditorum Hungariae – Magyarországi tudósok levelezése 3* (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), <http://mek.oszk.hu/17800/17810/>, 16.

Anton *Monita homileticá*jának előszava szerint az egyszerű, világos beszéd dolgában Lambert a legalkalmasabb irányadó.²² Fenntartásai ellenére nagyon jelentős dicséretben összegzi Lambert érdemeit.²³ Dicsérete alapvetően a prédikáció előtti és alatti lelkiállapot, a lélekben ébredő érzelmek figyelembevételét illeti, vagyis valami olyan individualitás megragadásának képességét, ami a száraz racionalitás eszközeivel nem kommunikálható. A Lambert szövegéből gyűjtött intelmekben számos hely támasztja alá az Isten ígéjére való ráhagyatkozás semmiféle intellektuális erővel utol nem érhető hatását és annak belső élményét.²⁴

A szentimentális és preromantikus irodalmi eszményeknek a pietizmus körében formálódó előtörténetéről régóta tudjuk, hogy meghatározó jelentősége van annak az új, általunk a következő években elkészítendő irodalomtörténeti szintézisnek a szempontjából, amely a romantikus korszakküszöb előtti *litterae* és a *posztromantikus irodalom* fogalmának megkülönböztetésében jelölte ki egyik sarokpontját.²⁵ Szükségesnek tartom azonban – a pietista törekvések mellett – még néhány olyan, mindenekelőtt és elsősorban irodalmi szempontnak a megjelölését, amelyeknek a megjelenése ugyancsak a 17–18. század fordulójától kezdve regisztrálható az irodalmi gondolkodásban, szintén németországi eredetűek és az evangélikus értelmiség körében kezdődött a magyarországi recepciójuk. Szándékom, hogy együttes felmutatásukkal még nyomatékosabbá tegyem az 1690 körüli korszakfordulat plauzibilitását. Részben olyan tudósokat fogok említeni, akiknek a hatását más tekintetben Tarnai Andor nyugtázta már, de az irodalmi gondolkodás alakulását befolyásoló hatásuk még kifejtetlenül maradt. Annak, hogy így történt, tudománytörténeti okai is vannak. Már Tarnai megállapította: „Az evangélikus polgári és értelmiségi körök vezető szerepe a kulturális kezdeményezésekben maga után vonta az 1700 körüli polgári irodalom erős többnyelvűségét is. Az ország evangélikus lakosságának nagy része ugyanis német, illetve szlovák nemzetiségű volt...”²⁶ Az ő Hungarus-tudatuk sajátosságai ilyesformán messzemenően figyelembe veendő a korszak leírásakor. Azonban a spenót meg-

22 „...licet simplex, licet verborum colore non adeo splendescat, veritatem tamen dicit apertissime. Non quidem omnes eius apices in his commentariis meos duco, nec stylum in omnibus hodie sequendum censeo.”

23 „Nullum enim post Lutherum ego quidem hactenus legi, qui internam animi conditionem, quae solet ante vel in concionibus habendis sese prodere simplicius veriusque exposuerit.”

24 „...non damno linguas, sed abusum illarum nocentissimum, crede mihi, si habueris spiritum Domini, linguae peregrinae fient tibi utilissimae”; „Habet literae spiritum, si, quod Deus te vult ex ea nosse, intelligis, et illi toto corde adquiescis, ab ipso literae spiritu nihil dissentiens”; stb.

25 KECSKEMÉTI GÁBOR, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 747–783.

26 TARNAI, „A protestáns polgári...”, 449.

írásakor, sőt még az azt követő évtizedekben is nagyrészt hiányoztak azok a rájuk vonatkozó alap kutatások, amelyeknek az eredményeire építeni lehetett volna. A kortársi recepció nem is hagyta szó nélkül e hiányokat. 1966 decembere és 1967 márciusa között történészek részvételével rendeztek vitaüléseket a magyar irodalomtörténeti szintézis hat kötetéről az Irodalomtudományi Intézetben, ahol Szűcs Jenő hangot adott hiányérzetének a hazai német polgárság irodalmának elhagyása miatt, Mezey László többek között a szláv hatásokat hiányolta, Benda Kálmán pedig arról beszélt, hogy „a magyar és a magyarországi nem magyar népek irodalmait még szoros szálak fűzték egymáshoz. Lassú elválásuk bemutatása nélkül a magyar irodalom fejlődésrajza sem lehet hiteles.”²⁷ A hazai német, főként pedig a szlovákok irodalmi nyelveként használatos hazai cseh nyelvű irodalom rendszeres tanulmányozása csak az utóbbi években lépett annyit előre, hogy ma már az e körökben érvényesülő hatásokkal is kiegészíthetjük, feltölthetjük az évtizedekkel ezelőtt kijelölt kereteket. Az sem lesz meglepő, hogy számos törekvés korai vagy igazán markáns példái a nem magyar nyelvű magyarországi irodalomban regisztrálhatók.

A 17. század közepe páratlan felvirágzást hozott Németországban az irodalom elméleti leírásában. Míg a század elején az autonóm *filológiaelméletet* elsősorban kálvinista körökben gazdagították (főként a heidelbergi egyetemen, mégpedig a hasonló érdekelttségű németalföldi, főként leideni tudósokkal intenzív kapcsolatban álló Jan Gruter),²⁸ a század végére a lutheránus egyetemi központokban is jelentősen felfrissült a klasszika-filológiai kutatás. A *hermeneutikai* elmélet már a nevét is lutheránus körben kapta: a strassburgi filozófus és teológus Johann Konrad Dannhauer (1603–1666) dolgozta ki a 17. század interpretációs technikáit alapvetően meghatározó, iskolát teremtő művében, amely a németországi hermeneutikai gondolkodás főbb irányait több mint egy évszázadra kijelölte.²⁹ A szövegalkotás fokozódó individualitásának gyakorlata indukálhatta, hogy az

27 TARNAI Andor, RIGÓ László és VARGA Rózsa, „Történészek vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967): 366–380, 366–367, 370.

28 KECSKEMÉTI Gábor, „Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse”, in *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 149–156 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011); KECSKEMÉTI Gábor, „A humanista filológiai hagyomány és Magyarország”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 13–51 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

29 KECSKEMÉTI Gábor, „Logikai és retorikai paradigmák között: A kora újkori németországi hermeneutika születése”, in *Filológia – nyilvánosság – történetiség*, szerk. KELEMEN Pál és mások, *Filológia* 4, 105–131 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011).

autoritás elméleti igényű, rendszerező leírásának kereteit is megteremtették, egyúttal történeti példákon behatóan tanulmányozták és szemléltették. *Műfajelméleti* tekintetben pedig igazi dekonstrukció zajlott, a melanchthoni lutheranizmus irodalmi kereteinek lassú szétfeszítése regisztrálható.

1. *Stíluseszmény-változás.* Olyan vonatkozást említek elsőként, amely a kálvinistáknál érvényesülő Vossius-hatással analóg, vagyis ahhoz hasonlóan mozdíthatta előre a klasszicizáló eszmények felé való orientálódást lutheránus körben. Minden bizonnyal nem pusztán analógiáról, hanem genetikus kapcsolatról van szó, hiszen Vossius nézetei a 17. század végére a lutheránus filológiai és retorikai rendszerekbe is behatoltak. Első, autorizálatlan németországi kiadásai 1616-ban és 1617-ben jelentek meg Odera-Frankfurtban, majd a végleges kidolgozás 1681-ben Marburgban.³⁰ Alakzatelmélete már Dannhauer számára elfogadható volt.³¹ Retorikájának a Dálnoki Benkő által is alapul vett közepes terjedelmű kidolgozásához Jakob Thomasius (1622–1684), a lipcsei egyetem retorika- és morálfilozófia-professzora készített táblázatos áttekintést (Lipcse, 1660).³² Gyakran idézte Vossius egyetértőleg a hallei egyetem retorika- és történelemprofesszora, Christoph Cellarius (Keller, 1638–1707).³³ Vossius használatának nyomai a magyarországi lutheránusoknál sem ismeretlenek. A legkésőbbi (1626) és legszűkebb változat Johann Sebastian Mitternacht (1613–1679) általi átdolgozása volt a forrása Johann Schwartze (1637–1725) 1669-es, bártfai kiadású rudimentájának.³⁴ A nem Hungarus származású Schwartze ekkor Bártfán, később Löcsén rektorkodott, 1674-ben visszatért Németországba, Wittenbergben szerzett teológiai doktorátust, később querfurti szuperintendens lett. 1709-ben a magyarországi, galgóci születésű, de Torgauban rektorkodó Petrus Paulus Fekno (†1733) adta ki Vossius alapján készített retorikai és logikai kivonatát.³⁵

30 KECSKEMÉTI, „A böcsültre kihaladott...”, 101.

31 KECSKEMÉTI, „Logikai és retorikai...”, 121–122.

32 Dietmar TILL, *Transformationen der Rhetorik: Untersuchungen zum Wandel der Rhetoriktheorie im 17. und 18. Jahrhundert*, Frühe Neuzeit: Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext 91 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2004), 74.

33 RESTÁS Attila, „A »methodus Cellariana« Debrecenben”, *Könyv és Könyvtár (Debrecen)* 24 (2002): 111–123, 115.

34 Johannes SCHWARTZ, *Rudimenta rhetoricae ex Partitionibus et Institutionibus Gerhardi Johannis Vossii*, extracta studio et opera M. Sebastiani MITTERNACHT, nunc vero aucta et excusa a Johanne SCHWARZIO (Bártfa, 1669, RMK II, 1164a – RMNy 3508). Vö. BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 113.

35 Petrus Paulus FEKNO, *Vossii rhetorices et logices synopsis* (Torgau, 1709, RMK III, 4697 – példánya ma nem ismert).

Ismeretes dolog, hogy amikor Bél Mátyás elítélőleg nyilatkozott Comenius latinságáról, s az övénél tisztább, klasszikus latin nyelvhasználatot követelt meg, igazodási pontja hallei tanára, Cellarius volt. Bél már első hallei levelében megemlítette Cellariust,³⁶ később alapul vette német nyelvű latin nyelvtanát és anyanyelven folyó nyelvtanítási módszertanát,³⁷ tanulmányi szótárát (*Liber memorialis*, 1689) magyar és cseh megfelelőikkel kiegészítve kiadta (1719, 1735)³⁸ és német nyelvű magyar nyelvemlékben is (1729) használatra ajánlotta.³⁹ Cellarius nyomán írott, latin nyelvű latin nyelvtanának (1717) – amely még Kollár Ádám Ferenc 1774. évi német nyelvű latin grammatikájának is a forrása volt⁴⁰ – előszavában Bél beszámolt arról is, hogy már a beszercebányai szintaxista osztályban Cornelius Nepos olvastatta diákjaival, akinek egyszerű, mégis elegáns stílusa rendkívül megkönnyítette számukra a nyelvtanulást.⁴¹ Ugyanígy aknázza ki ezt az antik auktort 1714-ben bevezetett pozsonyi tanulmányi rendjében.⁴² Minthogy Bél nem hozta szóba, ezért nem is kapott még kellő nyomatékot, hogy ez a Cornelius Nepos-olvasás is kétségkívül Cellarius alapján történt, akinek új kommentárokkal és mutatókkal ellátott kiadása 1689 óta volt jelen a németországi tankönyvpiacon.⁴³ A 18. században Cornelius Nepos művét többnyire Cellarius lapalji jegyzetekkel, az ókori Görögország földrajzát bemutató térképekkel és kronológiai táblázattal ellátott kiadásában tanították, hazai nyomdákban is megjelentették.⁴⁴ A Cellarius-féle Nepos-szöveg egészen az 1840-es évekig egyeduralkodó maradt a hazai iskolákban. Azt, hogy az 1810–1820-as évek fordulóján még mindig Cellariusé számított az antik auktor mértékadó iskolai kiadásának, töb-

36 BÉL, *Levelezése*, 17.

37 BÉL, *Hungariából Magyarországra felé*, 47–48, 57–58, 60–62.

38 Az első kiadásból azonnal küldött példányokat a soproni és a késmárki iskola tanárainak: BÉL, *Levelezése*, 56–57, 58, 71. Későbbi, egészen 1827-ig folytatódó kiadásairól és változatairól: TARNAI Andor, „Bél Mátyás ismeretlen művei”, *Magyar Könyvszemle* 71 (1955): 123–128, 124–125.

39 BÉL, *Hungariából Magyarországra felé*, 172. Cellarius későbbi debreceni használatáról: RESTÁS, „A »methodus Cellariana«...”; BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 75, 78, 84–85, 153.

40 Andor TARNAI, „Bemerkungen zur Geschichte der österreichisch–ungarischen literarischen Beziehungen im 18. Jahrhundert”, *Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte* 7–9 (1977–1979): 463–473, 470.

41 BÉL, *Hungariából Magyarországra felé*, 59.

42 MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 566.

43 KECSKEMÉTI Gábor, szerk., *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, kiad., jegyz. BARTÓK István és mások, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Régi magyar prózai emlékek 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/kotetek.html#a1146>, 728.

44 RESTÁS, „A »methodus Cellariana«...”, 119; BORZSÁK, *Budai Ézsaiás...*, 104.

bek között Szentgyörgyi Gellért 1817-ben Pesten megjelent magyar Cornelius Nepos-fordításából tudjuk. Cellarius ugyan sehol sincs megnevezve a kötetben, Szentgyörgyi munkája azonban arra korlátozódott, hogy a szintén megnevezetlenül maradt Balog György soproni konrektor először 1701-ben, majd a 18. században még három ízben megjelent fordítását dolgozta át, mégpedig – némely nyelvi könnyítésekén túl – mindössze arra szorítkozva, hogy Balog fordításának a korábbi kiadásokat követő tulajdonneveit kicserélte a Cellarius kiadásában olvashatókra. Címlapon említett „jegyzései” Cellarius jegyzeteit követik (ezekből csak nagyon keveset vesz át), a „Részek’ elejébe tett rövid foglalatok” pedig nem egyebek, mint a Cellarius-féle argumentumok pontos fordításai. Cornelius Nepos művének a Balog Györgyétől független új fordítása csak 1841-ben jelent meg. Ezt az új fordítást Czuczor Gergely készítette, Toldy Ferenc írt hozzá előszót, készített hozzá kronológiai táblázatot, történelmi és földrajzi mutatókat, ő gondozta Neposnak a fordítással párhuzamosan megjelentetett latin szövegét is.⁴⁵ A kiadás Cellariuséhoz való viszonya tisztázásra vár.

2. *Filológia és történetiség.* Ugyancsak a lutheránusok voltak azok, akik a klaszikus antik régiségtan alapvető, enciklopédikus kézikönyvét megújították. Ez az összefoglaló eredetileg is egy lutheránus lelkészfi, az eisenachi születésű, Jénában képzett Johannes Rosinus (1551–1626) munkája volt, amelyet a regensburgi gimnázium konrektoraként írt, mielőtt maga is lelkészi pályára lépett volna. 1583-ban jelent meg először Bázelen, definitív kiadásnak a szerző életében megjelent utolsó verzió, az 1609. évi leideni számít. Miután a kalandor életű skót katolikus Thomas Dempster (1579–1625) kibővítette és 1613. évi kiadását I. Jakab angol királynak ajánlotta, a Rosinus–Dempster-féle kézikönyv jó másfél évszázadig mind a szigetország, mind a kontinens valamennyi felekezetének tudományos életében a standard antikvitástudományi referenciamű szerepét játszotta.⁴⁶ Dempster – akit a kiadások jogtudósként neveztek meg, hallgatással mellőzve azt a katolikus kiképzést, amelyet a kontinens rekuzáns központjaiban kapott – ma ismertebbnek számít az etruszkológia alapító atyjaként, noha ilyen tárgyú monográfiája csak egy évszázaddal halála után látott napvilágot, így hatását csak a 18. században tölthette be.⁴⁷ De lutheránus körben erre az időre már a népszerű Rosinus–Dempster-féle régiségtan is továbbmutálódott: a nordhauseni, majd

45 KECSKEMÉTI, *Római szerzők...*, 734–737.

46 Általam használt kiadása: Johannes ROSINUS et Thomas DEMPSTER, *Antiquitatum romanarum corpus absolutissimum, in quo praeter ea quae Iohannes Rosinus delineaverat, infinita suppleuntur, mutantur, adduntur... Thoma Dempstero à Muresk, I. C. Scoto, Auctore, editio postrema, prioribus emendatior, et accuratior* (Genf, 1658).

47 Massimo PALLOTTINO, *Az etruszkok*, ford. JÁSZAY Magda (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980), 6.

merseburgi iskolamester Friedrich Hildebrand (1626–1688) dolgozta át, aki egyébként a Cellarius-beavatkozás előtti, alapvetően a strassburgi Johann Heinrich Boeckler (1611–1672) által megállapított Cornelius Nepos-szövegből is új változatot készített (kiadásai 1666-tól).⁴⁸ A biblikus cseh nyelvű magyarországi prédikációs szövegeket rendszeresen feltáró legújabb kutatásokból tudjuk, hogy a Hildebrand-féle Rosinus-átdolgozásnak legkésőbb 1704-ben már bizonyosan számolhatunk a magyarországi használatával. Ebben az esztendőben Daniel Krman (1663–1740) halotti beszédet mondott a zsolnai nyomdász Ján Dadan (1662–1704) fölött. Ez az egyetlen olyan halotti prédikáció az 1711-et megelőző magyarországi nyomtatványok közül, amelyben a gondolatmenetet lábjegyzetek kísérik, s ezekből a humanista filológiai hivatkozás teljes tárgyyszerűségével kitűnik, hogy a haláleset antik római kihirdetésének szokásrendjét Krman Rosinus Hildebrand-féle edíciója alapján ismertette.⁴⁹ Ugyanez a prédikáció hivatkozik a harmincéves háború pusztításai során a tűzben is sértetlenül megmaradó könyvek két olyan németországi esetére, amelyek – ezt a hozzájuk kapcsolt lapalji jegyzet is egyértelművé teszi – a Johann Arndt (1555–1621) könyvét, a *Paradiesgärtlein* kíséző és kiadásainak története során egyre gazdagodó paratextusokból származnak.⁵⁰ Az Arndt-„marketing” jól ismert szövegeinek idézése ellenére, amint köztudott, a három évvel későbbi rózsahegyzi zsinaton Krman a pietizmussal szemben foglalt állást,⁵¹ így az a tény, hogy a humanista erudíció tekintetében a lutheránus tudományosság új trendjeihez igazodott, fontos körülményre mutat rá: arra, hogy a szellemi élet lutheránus forrásokból való megújításával nem csak a pietisták, hanem a velük éppenséggel szemben állók körében is számolhatunk, olyan válfajok, megközelítésmódok és irányzatok recipiálása révén, amelyek számukra is elfogadhatóak, sőt megtermékenyítőek voltak.

48 KECSKEMÉTI, *Római szerzők...*, 730. Boecklerről még: KECSKEMÉTI Gábor, „Zrínyi Miklós és a németországi államelméleti gondolkodás újabb szakasza”, in *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. BENE Sándor és mások, 435–448 (Budapest: MTA BTK, 2017).

49 PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédok a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, *Historia litteraria* 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 162.

50 Uo., 163–164. Az Arndt-paratextusokról: FAJT Anita, „Embernek maga Istenre való hagyása”: *Husztai Szabó István Paradiesomkertecskéje és Szenci Fekete István Lelki nyugosztaló órákja* (PhD értekezés kézírata, Szeged, 2017), 34–35 (további irodalommal). Az éghetetlen könyvek motívumtörténetéről: PAPP Ingrid, „Lutheránus prédikátorok és a sérthetetlen szent könyv”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, *Loci memoriae Hungaricae* 7, 90–99 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018).

51 TARNAI, „A protestáns polgári...”, 449.

Bél Mátyás számára sem egyedül Vossius eszményei és Cellarius ítélete jelentette a Comenius elleni fellépés forrását. Hosszan idézte⁵² annak a német írónak a véleményét is, aki szintén a klasszicizáló tendenciák Gottsched irányába mutató képviselője, s akinek a szívós rendszerező munka éthoszáat kiemelő és a franciákkal szembeállító literatúratörténete – amint azt Tarnai Andor többször is hangsúlyozta – évtizedekig igazodási pontot jelentett a német irodalomtörténeti és bibliográfiai tudományosság számára: Daniel Georg Morhofét (1639–1691).⁵³ Minthogy Morhofra való hivatkozásból Czvittinger *Specimen*ében is mindössze egyetlen van,⁵⁴ nem érdektelen, hogy 1704-ben, vagyis abban az évben, amikor Bél még épp csak beiratkozott a hallei egyetemre, és két évvel az előtt, hogy Czvittinger Tübingenből visszatért volna Altdorfba, hogy megkezdje a maga anyaggyűjtését, Daniel Krman már Morhof *Polyhistor*ának olvasója és felhasználója volt, s előbb ismertetett biblikus cseh nyelvű prédikációjában széles közönség számára is lenyomatta a könyvre tett hivatkozását.⁵⁵ Amit idézett, a könyvek dicsőítéséről szóló topikus megnevezéssort, számos más forrásban is fellelhetete volna,⁵⁶ mégsem jelentéktelen körülmény, hogy Morhof enciklopédiájának 1688-ban megjelent első kötetéből idézte, lapszám szerinti pontossággal. Morhof munkájának egésze az írott szövegek hagyományának rendezését és megőrzését írta elő nemzeti feladatvállalásként, az viszont, hogy az egyes írók saját története és karaktere tudományos tanulmányozás tárgyává tehető, nyilván az individuum, az egy-egy alkotó által percipiált és kifejezésre juttatott személyes lelki és érzelmi univerzum tanulmányozása irányába mutatott.

3. *Autoritás-elmélet.* Az individualitás érzékelésének fokozódásában van fontossága a lipcsei egyetem már említett retorika- és morálfilozófia-professzorának, Jakob Thomasiusnak, aki a BéL által is számon tartott hallei jogászprofesszornak, Christian Thomasiusnak (1655–1728) az édesapja, Gottfried Wilhelm Leibniznek (1646–1716) pedig a tanára, majd mentora és barátja volt. Az idősebb Thomasius foglalkozott első ízben a plagizáló szövegalkotás tudományos leírásával. 1673 augusztusában rendezték meg Lipcsében azt a filozófiai disputációt,

52 BÉL, *Hungariából Magyarország felé*, 54–56.

53 TARNAI, „A magyarországi irodalomtörténetírás...”, 40–41, 69–71; TARNAI Andor, „Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány”, *Irodalomtörténet* 66 (1984): 817–831, 822; Andor TARNAI, „Mátyás BéL und die ungarische Sprach- und Literaturwissenschaft”, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1986): 165–175, 168.

54 TARNAI Andor, „Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a *Specimen*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 16–38, 26.

55 PAPP I., *Biblikus cseh nyelvű...*, 162.

56 RÁTH-VÉGH István, *A könyv komédiája*, Ráth-Végh István összegyűjtött művei (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 66.

amely a plágiummal kapcsolatos tudnivalókat rendszerezte. A disszerens Johann Michael Reinelius, a szász választófejedelem alumna volt, a nyomtatásban is kiadott, terjedelmes szöveg (*De plagio literario*) szerzője azonban nem ő, hanem professzora és a disputa elnöke, Jakob Thomasius. A munka mintegy másfélszáz lapos elméleti leírásból és százlapos, az irodalmi plágium híres-hírhedt eseteit a szerzők betűrendje szerint összefoglaló történeti adatsorból áll. A könyv jelentős sikert aratott, bővített kiadásai is megjelentek, amelyekben a történeti példásor tovább gazdagodott.

A disszertáció megállapítja, hogy a *plagium* a klasszikus latin nyelvhasználatban emberrablást, gyermekrablást jelent, a *plagiarius* emberrablót, a *plagiator* pedig emellett fiúcsábítót is (a nőnemű *plagiaria* pedig csábító nőt, asszonyt). Az elméleti rész azokkal a különbségtelekkel indul, amelyek mentén a metaforikusan értett, vagyis az irodalmi plágium elválasztható a gyermekrablástól – még akkor is, ha a szerzők gondolatait egyfajta módon ugyancsak a szerzők nemzésének, eszmei gyermekeinek tarthatjuk –, sőt a lopás egyéb válfajaitól is. Az irodalmi plágiumra ugyanis nem a hetedik parancsolat, vagyis a „Ne lopj!” vonatkozik, hanem a nyolcadik, a „Hamis tanúságot ne tégy felebarátod ellen!” Az irodalmi plágium filozófiai genusa ugyanis a *mendacium*, a hazugság. A szerzői név felcserélésének négy válfaja, speciese van, ezek azonban nem mind a plágium esetei. Ha az ember a maga könyvét tulajdonítja másnak, akkor az álnévhasználat szerzői eljárásával van dolgunk, ami persze maga is tanulmányozásra érdemes jelenség (egyébként épp Thomasius értekezésével egy időben keltette fel a hamburgi Vincentius Placcius figyelmét), de nem plágium. Mindjárt kétféle motivációnk is lehet, hogy másvalaki könyvét egy harmadik személynek tulajdonítsuk: lehet, hogy tudatlanságból (ez nem etikai vétség, hanem az intellektus hibája), lehet, hogy rosszindulatból tesszük. A tulajdonképpeni irodalmi plágium, a plágium általi névcserére csak a negyedik esetben valósul meg, vagyis ha idegen könyvet tulajdonítunk a magunkénak. Ám természetesen a lopás genusához sorolható rokon bűnöket elkövetők közé is beilleszti a szerző a plagizátort, olyan gonosztevőkkel említve egy sorban, mint a *compilatores* (zsákmányolók), az *expilatores* (fosztogatók), a *suppilatores* (vetköztetők), az *interversores* (sikkasztók), a *praedones* (zsványok), a *rapinatores* (rablók) stb. Filológiai hitelű adattal igazolja, hogy ebből a dísztelen társaságból Martialis emelte ki először a *plagiariust*, hogy a verseit fosztogató másolót nevezze meg a terminussal. De a humanista erudíció készüllete mellett legalább ennyire jellemzi a szerzőt a skolasztika nyelvezetének és szellemi hagyatékának az őrzése is. Mint minden filozófiai disputációban, itt is sor kerül a *causa efficiens*, a jelenség létét meghatározó ok megnevezésére, ami a plágium esetében nem más, mint a *homines eruditi*; majd a tárgyalt jelenség felosztása következik,

szélsőségekig hajszolt szubtilitásokig menően. A plágium sokféleképpen csoportosítható az alapul vett műhöz való viszony, az intenció, a jegyzetelési technika, a módszertan, a terjedelem, az arány tekintetében. (Jellemző, hogy ezekre a sajátosságokra az *accidentia* terminus vonatkozik.) Öt fontosabb párral foglalkozik közülük terjedelmesebben a szerző: a plágium lehet durva és kifinomult, árulkodó és észrevétlen, teljes és részleges, nagy és kicsiny, hivatalos és magánjellegű.

A rendszerezés közben igen érzékeny, értő gondolatokat is felvet a disszertáció. Ilyen például, hogy az azonos eszmei, erudíciós vagy ízlésbeli beágyazottság, közös iskolázottság, generációs meghatározottság a közvetlen plágium feltételezése nélkül is jól felismerhető trendekbe rendezi a diskurzusok szólama-it, ahogyan akár a középkori skolasztika tomista és egyéb filozófusainál, akár a Melanchthon-követő német reformátoroknál az jól megfigyelhető. Íme a Tarnai által sokféle metszetben – Fischer Dánielnél még orvostudományi vonatkozásaiban is – bemutatott nemzetkarakterológiai gondolkodás⁵⁷ egy újabb árnyalatú összetevője. Thomasius műfajelméleti megfontolásokkal is él: a prédikáció műfajában például igen sok szoros mintakövetés fordul elő, amit azonban a bibliaértelmezés kötött hermeneutikája, a populáris közönség jámbor kegyességét előmozdítani kívánó szándék és a csak szűk gyülekezetre kiterjedő hatás miatt kevésbé súlyosan lehet megítélnünk, mint amikor valaki az iskolai tanításban vagy az eruditus közönség előtti másfajta, írásban széles körre kiterjesztett diskurzusban tulajdonít magának mástól lopott szellemi javakat. Thomasius hangsúlyozza, hogy ebben az eruditus közegeben még harmadik szerző szövegeinek kiadása, javítása, kommentálása közben is félreérthetetlenül a plágium bűnébe lehet esni, ha nem adatuljuk filológus elődeink közül mindazoknak a megfontolása-it, akikre a szöveg-megállapítás során támaszkodtunk. Azok a vádak, amelyekkel Marc-Antoine Muret (1526–1585) illetve hajdani római tanítványát, Justus Lipsiust – hogy tudniillik a barátai körében megvitatásra közrebocsátott Tacitus-emendációit kéziratai alapján kijegyezte, majd rá való hivatkozás nélkül használta fel kiadásában –, megalapozottnak tűnnek a szerző szerint. Ezek a Lipsius alakja körül kibontakozott polémiák egyébként a plágium kérdésének egész 17. századi tematizálására, a probléma iránti érzékenység kialakítására hatással voltak, ami – tegyük hozzá – nyilvánvalóan nem volt független azoktól a hitbéli meggyőződés terén elkövetett többszörös normasértésektől sem, amelyekkel Lipsius a felekezeti tagolt Európát mélyen megbotránkoztatta. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a plágium vétségének Lipsius alakja körül sűrűsödő gyanúját bizonyosan felerősítette a vallási téren elkövetett, a kortársak által botránnyosként érzékelt

57 TARNAI Andor, „Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve”, *Magyar Könyvszemle* 72 (1956): 32–49.

normasértése, ami teret nyitott az erkölcsi megbélyegzéséhez szükséges további megfontolások mérlegelése előtt.

Thomasiust valószínűleg az arisztotelészi retorika középső könyve serkentette arra, hogy külön fejezetben foglalkozzék az emberi lelket a plágiumra leggyakrabban készítő három affektussal: a haraggal, az ambícióval és a tunyasággal; a plágiumot szerinte akkor kell erkölcsileg a legsúlyosabban megítélnünk, ha harag, a legenyhébben pedig, ha tunyaság váltotta ki. Az elkövetett plágium kettős következménnyel jár: a szerzőt megfosztja attól, ami után sóvárgott, az eruditusság hírében állástól, ezen felül pedig meg is szégyeníti, lealázza, megbecsteleníti.

Jakob Thomasius e művének magyarországi ismertségéről már Tarnai Andor is tudott: „Jacobus Tollius írta meg, hogy Johann Christoph Rauscher selmecbányai polgár [...] Thomasiusnak meg az anonim és pseudonim szerzőket listákba szedő Vincentius Placciusnak adatokat küldött. Ami baj, azt Bél Máttyás örököltette meg: Rauscher hagyatéka, könyvtára már az ő idejében helyrehozhatatlanul szétszóródott.”⁵⁸ 1687-ben tehát egy Thomasiust nem csak olvasó, hanem helyenként kiegészítő tisztviselő (városi írnok) élt Selmecbányán.⁵⁹ Ma már tudjuk, hogy nem volt Hungarus származású, hanem bécsi osztrák, aki Strassburgban folytatózott jogi tanulmányokat, s ott disputált 1649-ben⁶⁰ és 1653-ban.⁶¹ 1692-ben és 1693-ban még bejegyzett egy-egy album amicorumba.⁶²

4. *Műfajelmélet.* A klasszicizáló stílus, a klasszika-filológia, az újabb kori könyvészet, a történetiségről meg az autoritásról formált nézetek terén elért előrelépés mellett fontos még a műfaji rendszerek átalakítása és az azt kísérő reflexió is. E változásokat Jakob Thomasius egy másik munkája jelzi. 1678-ban második, javított és bővített kiadásban megjelentetett, nyolcvanlapos retorikája rendkívül érdekes, egyedi elegye a lutheránus hagyomány megszokott elemeinek és azok radikális megújításának.⁶³ Az utóbbi már a retorika *officium*ainak felsorolásában is

58 TARNAI Andor, „A váradi *Orator extemporaneus*”, in *Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, 365–378 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), http://mek.oszk.hu/04600/04625_367.

59 KÖVÉR Lajos, „Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai”, *Aetas* 28, 3. sz. (2013): 5–23, 15–16.

60 VD17 12:142038M.

61 VD17 7:642739T, a disputa időpontja a nyomtatott decemberről kézírással áprilisra javítva; változat 1652-es dátummal, decemberi időponttal: VD17 1:014337S.

62 OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 1236, f. 115. és Oct. Lat. 129, f. 274; lásd LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones alborum amicorum*, hozzáférés: 2017.09.16, doi:10.14232/iaa, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>, 6374. és 11.159. sz.

63 Jakob THOMASIUS, *Gesammelte Schriften*, vol. 3, *Erotemata metaphysica pro incipientibus – Erotemata rhetorica pro incipientibus*, Hg. Walter SPARN, *Historia scientiarum: Fachgebiet Philosophie und Theologie* (Hildesheim etc.: Olms–Weidmann, 2003).

tetten érhető. Ezekből Thomasius szerint is öt van, ám nem az arisztoteliánus–ciceroniánus retorikai kézikönyvekben megszokott öt. Hiányzik a *memoria*, mert az Thomasius szerint minden szellemi tevékenységgel közös, az első helyre, az invenció elé kerül viszont az *intellectio*. A *memoria* tárgyalásának elhagyása, a gondolati összetevőknek pedig a dialektika felé elmozdítása esetleg azt a felszíni érzetet keltheti, hogy Thomasius tankönyve ilyesformán egy rámista dialektika és egy rámista retorika együttese felé csúszik el, ami lutheránus közegben a legkevésbé sem kívánatos benyomás,⁶⁴ ezért Thomasius sietve rögzíti, hogy a *memoria* elhagyása Vossius mintájára történik, s ezzel egészen más episztemikus pozícióba tolja saját retorikai rendszerezését. Az *intellectio* és az invenció között ott húzza meg a határt, hogy az invenció a már fellelt *genus*nak megfelelő argumentumok feltalálását végzi, amit meg kell előznie az ügy megértésének és a *genus* abból következő megválasztásának. Ez a nehezebb és igényesebb feladat, amely Thomasius összefoglalójában közel kétszer akkora terjedelemben rúg, mint az argumentálásról szóló fejezet.

A *genus*ok rendszerének bemutatását – a melanchthoniánus retorikák invenciók részének megfelelően – a *themák* válfajainak csoportosításával kezdi. A *thema* lehet *simplex*, ha pedig *coniunctum* (más néven *quaestio*), akkor lehet *infinita* vagy *finita* (az utóbbit más néven, a szokásos terminológiának megfelelően, *causának* is nevezi, lényege a személy, hely és idő meghatározott volta). Ebből a csoportosításból a lutheránus hagyomány számára a beszédnemek négyes rendszere következett, közöttük a Melanchthon által bevezetett, a *simplex thema* vagy az *infinita quaestio* tárgyalására szánt *genus didascalicum*mal.⁶⁵ Thomasius azonban csak a három klasszikus antik eredetű beszédnemet tartja meg. A *genus didascalicum*ot (amelyre példát is említ, mégpedig épp Melanchthon a tüdőről szóló deklamációját) nem volt hiba *genus*nak tekinteni – írja –, mégis *abusus*st jelentett a régi *consuetudo*val szemben. Thomasius eljárása itt éppoly óvatos, mint négy évtizeddel korábban Dannhaueré volt a maga retorikájának hasonló dönté-

64 A rámizmusról újabban: Gábor KECSKEMÉTI, „The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements”, in *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, eds. Steven J. REID and Emma Annette WILSON, 205–225 (Farnham, UK: Ashgate, 2011); Gábor KECSKEMÉTI, „Hungarian and Transylvanian Ramism”, in *The European Contexts of Ramism*, eds. Sarah KNIGHT and Emma Annette WILSON, *Late Medieval and Early Modern Studies* 27, 285–329 (Turnhout: Brepols, 2019), doi:10.1484/M.LMEMS-EB.5.116483; KECSKEMÉTI Gábor, „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rámizmus”, *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 9, 3. sz. (2018): 25–50, doi:10.29116/gerundium/2018/3/3; KECSKEMÉTI Gábor, „A rámizmus Magyarországon és Erdélyben”, *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 10, 3–4. sz. (2019): 65–83, doi:10.29116/gerundium/2019/3–4/4.

65 KECSKEMÉTI, „A böcsültre kihaladott...”, 363–377.

sekor, amikor még a negyedik beszédnem kidolgozásának ötletét is Lipsius mesterére, Muret-re hárította.⁶⁶ Thomasius szerint a régiek csak *fnita quaestiók*ban használták a három beszédnemet (noha a szofisták a *demonstrativumot* gyakran „absque circumstantiis” is, például amikor a lázat dicsérték), az újabbak az *infinita quaestiók*ban is, amit bátran követni lehet. Ugyancsak vannak – egészen Tacitusig visszanyúló – előzményei Thomasius következő, arról szóló mérlegelésének, hogy az antik *genusok* milyen mérvű használatban vannak saját kora szónoki gyakorlatában. A *genus iudicialéval* kapcsolatban már Melanchthon *Elementa rhetoricese* megállapította, hogy annak csak „valamely képmása” maradt meg a törvényszékeken, az ügyeket „a maguk mestersége” szerint eljáró jogászok bonyolítják.⁶⁷ Amikor Muret 1582-ben Cicero leveleit kezdte magyarázni, leszögezte, hogy saját korában lényegében csak a *genus demonstrativum* van használatban, a többi beszédnemnek teret adó társadalmi alkalmak és kommunikációs aktusok mind hiányoznak. A *genus deliberativum* is öncélú akadémiai gyakorlattá züllött.⁶⁸ Justus Lipsius 1573. évi jénai, *De ratione dicendi* tartott előadásában egyetértett azzal, hogy a *iudiciale* „nostra aetate repudiatum a iudiciis”, mégis mérsékeltébbnek bizonyult a mesterénél: mindkét további beszédnemmél, a *genus demonstrativummal* és *deliberativummal* foglalkozott.⁶⁹ A 17. század leggyakorlatiasabb retorikai kézikönyve, a Váradon is Georgius Beckher neve alatt megjelent, valójában a braunsbergi jezsuita kollégium rektora, Michael Radau által írt (és ennek az elorzásnak a révén Thomasius plágium-disszertációjának történeti anyagában is szereplő) *Orator extemporaneus* is e kettőt tárgyalta, a *genus iudicialét* nem.⁷⁰ Thomasius hasonló helyzetértékelést ad, amikor megállapítja, hogy az antik orátoroknak ügyeik megnyerése végett „ad plebem” kellett beszélniük, míg a kortárs szónoklás általában „ad eruditos” szól, minthogy az ügyek „exercentur ab optimatibus, non a plebe”, őket pedig nem érzelmeiken át, hanem észérvekkel lehet inkább meggyőzni. A törvényszéki beszédek „apud nos plane conticescunt”, mert a perek nem élőszóban, hanem írásban folynak, ami nem szónokot, sokkal inkább jogtudóst kíván. Ebből Lipsiusnál az következett, hogy a *statusok* tanának előadása is szükségtelen: „Quorum, quia Usus in genere Demonstrativo nullus

66 KECSKEMÉTI, „Logikai és retorikai...”, 124–125.

67 Philipp MELANCHTHON, „A retorika alapelemeinek két könyve (*Elementorum rhetorices libri duo, recens recogniti ab authore*, 1549)”, ford. JÁNOS István, in *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 5, 49–86 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), <http://mek.oszk.hu/05400/05420>, 62.

68 KECSKEMÉTI, „A böcsültre kihaladott...”, 355.

69 Uo., 354.

70 Uo., 388. A váradi kiadványról: TARNAI, „A váradi *Orator*...”.

est, in Deliberativo exiguus, abstinebo de iis dicere.”⁷¹ Thomasius ellenkezőleg jár el, amikor a *statustan* praecceptumait nem hagyja el, minthogy a többi *genus*-ban, sőt a levélírásban is alkalmazhatónak tartja őket. A még meglévő szónoki alkalmakról azt állapítja meg – Muret-vel egybehangzóan –, hogy leginkább a *genus demonstrativum*nak adnak teret. E beszédnemet illetően ismét Vossiusra való hivatkozással hárítja el Thomasius, hogy tetteket is lehetne dicsőíteni vagy gáncsolni: csak személyeket vagy dolgokat lehet, a tettekről való beszédet e kettő valamelyikére kell visszavezetni.

A homiletikai műnemelmélet tekintetében még azzal kell kiegészíteni ezt a rendszert, hogy Lambert már említett *De prophetiája*, félreeső helyen ugyan, de tartalmazza Andreas Gerardus Hyperius⁷² (1511–1564) későbbi, bibliai eredetű, ötös tagolású homiletikai műfaji beosztásának csíráját.⁷³ Így aztán Paul Anton a Lambert-től gyűjtött intelmekhez csatolt *Elementa homileticája* lényegében a hyperiusi műnemelmélet foglalata.

A németországi retorikai reflexió 17–18. századi történetének másfél évtizede megjelent szintézise olyan hatásoknak, megfontolásoknak, folyamatoknak halatlan bőségét és változatos kölcsönhatásait mutatta be, amelyek között egyetlen aspektus teremt szemléleti affinitást: az, hogy az iskolákban tanított, humanista retorikai stúdium korlátozott értékét vagy teljes érvénytelenségét, használhatatlanságát állították, s így e tradíció marginalizálódását idézték elő.⁷⁴ A kritika előbb, a 17. század végére a protestánsok között fogalmazódott meg, de a 18. század közepére katolikus közegekben is megjelent. Lényegében a retorikaelmélet megcsontosodott hagyományokat őrző, önjáró propedeutikai rendszerének prag-

71 Justus LIPSIUS, *Oratoria institutio. Opus e dictantis ore exceptum, ac nunc primum e Bibliotheca in publicam lucem emissum. Accesserunt, in gratiam studiosae iuventutis Artificia, ad congruam dispositionis Rhetoricae compagem, scitu imprimis necessaria* (Coburgi, 1630), 17.

72 KECSKEMÉTI GÁBOR, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–398; GÁBOR KECSKEMÉTI, „The Role of Early Protestant Homiletics in the History of European and Hungarian Literary Thought”, in *Die Ideologie der Formen. Rhetorik und Ideologie in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung des deutschen Sprachraums und seiner Ausstrahlung nach Ungarn: Arbeitsgespräch, 27–28. Oktober 2003, Debrecen, Institut für Literaturforschung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest), Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschung, Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel), Institut für Germanistik, Universität zu Debrecen (Debrecen)*, Hg. József JANKOVICS und S. Katalin NÉMETH, „Studia Humanitatis” 14, 51–66 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

73 Francisci LAMBERTI AVENIONENSIS, *Commentarii de prophetia, eruditione et linguis, deque litera et spiritu. Eiusdem Libellus de differentia stimuli carnis Satanae nunci, et ustionis* (Argentorati, 1526), 106r–v.

74 Az alább kifejtettek rendkívül sűrített kivonatban adják elő a következő szintézis leglényegibb megállapításait: TILL, *Transformationen der Rhetorik...*, 111–296.

matikus alkalmatlanságáról, a hagyományos retorikai műnemelmélet és az újabb kulturális intézmények, közegek és kontextusok összeütközéseiről van szó. A humanista latin retorikaelmélet elszigetelődött a 17. század politikai-társadalmi váltoságától.⁷⁵ Több kortárs arra figyelmeztetett, hogy az iskolai retorikaelmélet és retorikai oktatás nemcsak terméketlen, hanem egyenesen káros mind az udvari, mind a polgári szolgálatra való felkészítés tekintetében; a század végére az egész retorikai rendszer *ars*-konceptiója legitimációs válságba került. A korai felvilágosodás képviselői mindenfajta retorikai szabály értékét kétségbe vonták; szerintük a retorikai képesség olyan *prudentia*, amit nem lehet praeceptumokra redukálni, a szabálygyűjtemények helyett legfeljebb példatárakról lehet szó. A nem csupán a reprodukció újabb változatainak előállítására képes, a társadalmi felhasználhatóság újbóli megteremtésében érdekelt egyes teoretikusok a konfliktus feloldásának útját keresték, amikor – amint láttuk – a három klasszikus antik beszédnem kikényszerítése, öncélú erőltetése helyett a gyakorlatban csakugyan rendszeresen előforduló szónoki alkalmak tényleges műfaji szükségleteinek megfelelő előírásokat tárgyaltak. Bőséges, már a 17. században is produktív előzményei vannak tehát a műnemelmélet területén végrehajtott legradikálisabb átalakításnak, Johann Georg Sulzerének (1720–1779), aki *Allgemeine Theorie der schönen Künste*-jében (első kiadása: 1771–1774) a szónoklatok tudományos leírásának rendszerét a hatásfunkciókra alapozta, amit Verseghy Ferenc az 1810-es évek végén még mindig követni tartott érdemesnek a magyar nyelvet a korszerű nyelvelméleti és esztétikai gondolkodás tárgyává tevő, latin nyelvű monográfiájában.⁷⁶ De nem csupán a műnemek rendszerének átalakítása útján keresték a retorikai gondolkodás praktikus adaptációjának lehetőségeit. Felbomlott a három stílusnembről szóló retorikai tanítás is, a stílus- és ízlésváltozás az ezüstkori írókat tolta előtérbe Ciceróval szemben, akinek felhasználhatóságát már republikánus eszményei és a beszédek eredeti közegéül szolgáló köztársasági intézmények is kérdésessé tették. Emellett új stílusfenség-konceptiók jelentek meg. Kultusza támadt a tacitista-lipsiánus rövidségnek, amit az uralmi-hatalmi beszéd jellemzőjeként ragadtak meg. Lénye-

75 Arról, hogy a tudásszociológiai válság már Lipsius korában regisztrálható: KECSKEMÉTI Gábor, „A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmetörténetben”, in *Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, 246–266 (Debrecen: Printart-Press Kft., 2014), 252–257.

76 KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 367–368; azóta: LENGYEL Réka, „Verseghy *Usus aestheticus linguae Hungaricae* című kézikönyvének forrásai”, in *In memoriam Verseghy Ferenc, 7. Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. DONCSECZ Etelka és LENGYEL Réka, 112–127 (Szolnok: Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, 2018).

gében két retorikai ideál szembeállításáról volt szó: az *auctoritas/Kanon* normatív felfogása mellett teret kapott az *ingenium/Individuum*, a személyiség figyelembevétele, a személyes stílus eszményítése. A műfaji és a stilisztikai tételek elválaszthatatlanul fonódtak egybe az episztolográfiai tankönyvek és útmutatók előtérbe kerülésében. A hivatalos beszéd (*contentio, oratio, Rede*) és a privát beszélgetés (*sermo, Gespräch*) korábban – Cicero óta – közös retorikai hagyományt alkottak. A 17–18. század fordulójától kezdve viszont az *oratio*-vonulatot mint pedantistát bélyegezték meg, és helyette a retorikusságtól megfosztott, szabályoktól mentes *sermót* állították kommunikációs ideálnak. A pedantizmus-kritika kevésbé a tanult tartalomra, mint inkább a rögzített formára vonatkozott, vagyis elsődlegesen stíluskritikai tétellel bírt, de kétségtelenül voltak olyan tartalmi vonatkozásai is, amelyek a reáliák pedagógiai hangsúlyozásának már a 17. században is erős vonulatát (Comenius, Ratke, Johann Balthasar Schupp gondolatait) vitték tovább. Ami a stíluskritikát illeti, az iskolában elsajátított retorika keresettségével szembeállított *simplicitas nativa* olyan szónoki eszményt határoz meg, amelyben a dolgok nagysága előrealóbb és nagyobb figyelmet kíván a szövegezésnél; a szónok elsősorban a *naturában* alapozza meg a pozícióját, a praeceptumokat teljesen figyelmen kívül hagyhatja. Ez az anticiceroniánus – az újabb szakirodalom szerint inkább posztciceroniánus⁷⁷ – álláspont olyan nagy jövő előtt álló hívószavak körébe vonható, mint a természetesség gráciája, a formálódó *negligentia* (*sprezzatura*-) és *dissimulatio*-eszmény vagy Pseudo-Longinosz fenség-fogalma. Az a gondolat, hogy az esztétikai érték forrását a rációval és a szabállyal szembeállított reflektálatlan természetesség ideáljában kereshetjük, az *ornatus*ról való lemondás, az *aptum* eszményének a középpontba helyezése, a báj (*Anmut*) kategóriája, a *despejo* (élelméjűség) graciáni eredetű fogalma⁷⁸ mind részt vett valamilyen módon annak az eszménynek az előkészítésében és befogadásában, amit Dominique Bouhours (1628–1702) francia terminusával (1671) *je ne sais quoi*-ként szokás megnevezni,⁷⁹ de 1711-ben Christian Weissbach (1684–1715) Gracián-fordításában már németül is olvasható: *das Ich weiss nicht was*. A konceptualizáció egy másik regiszterében mindez az *officium*-retorikának affektusretorikákká való átalakulásaként is megragadható. Az az affektus, amelynek a sokféle, a produkcióban és a recepcióban végbemenő érzelmi-indulati motívum együttes hatásaként

77 KECSKEMÉTI GÁBOR, „Tacitus és a régi magyar irodalom”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 430–438, 432–433.

78 Faludi Ferenc *Udvari emberének* (1772) fordítása szerint: „ébredt elevenség”; FALUDI FERENC, *Prózaí művei*, kiad. VÖRÖS IMRE és URAY PIROSKA, 2 köt., Régi magyar prózaí emlékek 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 1:373.

79 TARNAI, „A magyarországi irodalomtörténetírás...”, 64–65.

szintetizálódnia kell az eszményi kommunikációban, a szép és a jó érzéseinek és az ezekre való törekvés vágyának felkeltése, egészen új antropológiai és pszichológiai tétekekkel ruházza fel mind a beszéd művészetét, mind az irodalom egész terrénumát. A német szintézis kiemeli még Christian Thomasiusnak e folyamatokban játszott szerepét is, aki önálló retorikai művet nem írt ugyan, ám számtalan művében reflektált a retorikának mindezekre a szemléleti fejleményeire, a figuráknak és a trópusoknak (az alakzatoknak és a szóképeknek), vagyis az elokúciónak a jelentőségét éppúgy kétségbe vonva, mint az invenciós argumentumok érvényességét (vagyis a *memoria* működtetését) a kontemplációs és önreflexív (az *ingeniumra* és a *iudiciumra* támaszkodó) tartalmi megfontolásokkal szemben.

Mindezeknek a folyamatoknak az eredményeként a késő-felvilágosodás idejére már két retorikaelméleti vonulat állott szemben egymással: a hagyományos, mechanikus *officium*-rendszerretorika (*Wohlfredenheit*) és az affektusok antropológiájára alapozott, valóságos meggyőzésre is képes, természetes *Beredsamkeit* (terminológiai megkülönböztetésük nyilvánvaló pl. Gottschednél). E kettősségből ered a mai köznyelvi használat pejoratív, stílusra-szóvirágra asszociáló retorikafogalma (a Genette-féle leszűkült retorika) egyfelől és a modern kifejezésetztétika felértékelő szemlélete másfelől.⁸⁰

Egyáltalán nem közömbös, hogy mikortól tudjuk felmutatni a németországihoz nem csupán hasonló, hanem nyilvánvalóan az ottani folyamatok által indukált szemléleti fordulat elemeinek magyarországi megjelenését, majd annak a döntő változásnak a végbementét, amely nemcsak a retorika, hanem az irodalom egésze számára is meghatározó fontosságú.

Arról, hogy Tarnai Andor kommunikatív elvű irodalomfelfogásának milyen alapvető szerepet tulajdonítok az előkészítés alatt álló új irodalomtörténeti szintézis választott szemléleti alapjának, a történeti kommunikációelméletnek az előkészítésében, már egy 2003. novemberi konferencián elmondtam a véleményemet.⁸¹ Ezúttal arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy az anyag tagolásában, periodizációjában, kifejtésének tartalmi hangsúlyában is messzemenően indokolt figyelembe venni a fél évszázadnál immár régebbi kollektív irodalomtörténetünk szemléleti keretei közül megfontoltan továbblépő Tarnai Andor által kimunkálni kezdett sarokpontokat.

80 TILL, *Transformationen der Rhetorik...*, 515–516. Genette retorikafogalmáról: KECSKEMÉTI, „*A böcsületre kihaladott...*”, 360–361.

81 KECSKEMÉTI Gábor, „Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában”, in *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, társszerk. BEZECZKY Gábor és VARGA László, 161–168 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004); vö. KECSKEMÉTI, „*A böcsületre kihaladott...*”, 17–28.